

Пілдірістернің пүдізі

Пүдізі хоостыра пілдірістер ікі пөлікке чарылчалар: *пүткен* паза *пүтпеен*.

а) **пүтпееннерге** арығ төстіктең не пүткен пілдірістер саналчалар: *ах, көк, ник, улуг, чоон*;

б) **пүткен** пілдірістернің төстіктері паза сөс пүдірчең хозымнары іле пөлілчелер: *күстіг (күс-тіг), хын-ыг, ізі-г, пүүн-гі, чазы-дагы, чоох-чыл*.

Пуох чардыхха өнни таныхтапчатхан хадыл пілдірістер кірерлер: *хара күрең, чарых көк, хызыл сарыг*.

Пүтпеен пілдірістернің санына өөн өңнерні паза аттарның мастыгарын таныхтапчатхан, тус паза пространство пілдіріглерін паза пасха даа підіріглерні таныхтапчатхан пілдірістер кірчелер: *ах, көк, хоор, хыр, хара, ала, тар, тус, тиң* [көр.: ГХЯ 1975, 86].

Пілдірістер удаа мындағ хозымнар полызиинаң пүтчелер:

-**ығ/-іг, -ғ/-г**: арығ, өтіг, хуруғ, пызығ, чітіг;

-**ых/-ік, -х/-к**: артых, оодых, сыных, уғзалых, чырылых;

-**аң/-ең/-ң**: ілчірең, пүлең, түрең;

-**хах/-кек**: киліскек, полысхах, харасхах, тудысхах;

-**ым/-ім, -м**: алғым, пүктем, тығым, ыхчым;

-**ын/-ін, -н**: алын, кизін, ортын, хыйын;

-**ыр/-ір, -р**: игір, пүгір, хыйыр, хазыр;

-**ғы/-гі, -хы/-кі**: пееркі, аархы, ибіркі, иртенгі;

-**чах/-чек**: эрінчек, киртінчек, сырылчах, тарынчах;

-**чых/-чік**: кірленчік, кібіренчік, толғалчых;

-**аачы/-еечі**: малғыдаачы, істенеечі, ылғаачы, сөлеечі, аңнаачы;

-**чыл/-чіл, -чыл/-чіл**: тоғысчыл, иртечіл, ойынчыл, уйғучыл;

-**аах/-еек**: чөреек, өссіреек, хыылаах, сулаах;

-**ос/өс**: тілбірөс, чойырхос.

-**хай/-кей, -ғай/-гей**: сылаңхай, тараңхай, чылбырхай.

-**дағы/-дегі, -тағы/-тегі**: күскүдегі, таңдағы, соондағы, суғдағы, тағдағы,

миндегі, пістегі. (-дағы/-дегі, -тағы/-тегі хозымнар пүткен хадыл хозымнар полчалар. Оларның пүдізінде -да/-де, -та/-те орынғы падеж хозымнарын паза -ғы/-гі пілдіріс пүдірчең хозым іле көрінче);

-лығ/-ліг, -нығ/-ніг, -тығ/-тіг: *саллығ, иллиг, синніг, тыттығ, иттіг*. Пу хозым ползынаң пүткен пілдірістер субъекттің нима-ноолығ полчатханын таныхтапчадар. Тілчілер -ліу хозымның Орхон-Ким хастада табылған тастарда пазылған пічіктерде пуох тузада киректелчеткенін таныхтапчалар [Катанов, 1903; Кормушин2008, 236].

-ғы/-гі, -хы/-кі: *сағамғы, кичеегі, пүүлгі, аархы, нееркі, ыраххы*.

-ни/-ти: *палани, чир-чайаанни, хысти*.

Хакас тілінде підірістерні пүдірерінде сағамғы туста удаа киректелбинчеткен хозымнар пар:

-ам/-ем: тынам, көлем, пүктем;

-ах/-ек: аңмах (аңмай), чилбек (чилбей);

-быр/-бір: чилбір, халбыр;

-ғас/-гес: хыйғас, изіргес;

-дыр/-дір: суғдыр, түгдір (түгдүр);

-оос/-өөс, -аас/-еес: тілбірөөс, аахтаас, маңзыраас;

-бах/-бек, -пах/-пек: ағбах, ныспах, тошпах;

-сах/-сек, -зах/-зек: суғзах, көпсек;

-сым/-сім: алаасым, көкесім;

-хыл/-кіл: төрткіл, читкіл.

Пу хозымнар ползыинаң сағамғы туста наа сөстер пүтпинче.

Чоохтағда пілдірістер полча:

а) чарытхы (nitleyici) — *Харасхы хараа турча. Чалахай көңніліг апсах полған ол;*

б) сказуемай (yüklem)— *Хараазы чарых. Син сілігің.*

Предмет тузалығ пілдірістер подлежащай (özne), обстоятельство (zarf tümlesi), толдырығ (nesne) полып киректелчелер: Улуглар чоохтасча. Прай

кирек **улуларда** полган. **Улуларга** чоох пирілче.

Пілдірістернің хубулызы олар чоохтағның хайдағ члені полчатханынаң палғалыстығ полча:

а) Чоохтағда **чарытхы** алай **обстоятельство** ползалар, хубулбинчалар: *Пуун ізіг күн. Ізіг күннер турчалар. Піс ізіг күнге өрінчебіс. Сірер чахсы тоғынчазар. Ат табырах чүгүрче. Оолах пөзік сегірібіскен.*

б) **Сказуемай** ползалар, иділістерөк чіли, сырай хоостыра пір паза көп санда хубулчалар:

Мин чиит**пін** Мин хыйға**бын**

Син чиит**сің** Син хыйға**зың**

Ол чиит Ол хыйға

Піс чиит**піс** Піс хыйға**быс**

Сірер чиит**сер** Сірер хыйға**зар**

Олар чиит**тер** Олар хыйға**лар**

Хакас чирі, пайзың малга, агасха, аң-хусха. Чөрісте мин табырахпын.

в) Пілдірістер предмет тузалығ пол парзалар, адалыстарох чіли, чоохтағда подлежащай даа, толдырығ даа полчалар, андада олар падеж хоостыра, тартылғы формада сырайча, падежче хубулчалар: *Мин ізіге саңай майых паргам* (Пирілгі падеж). *Чииттер суға сомарга маңзырапчатханнар* (Адалғы падеж). *Минің ікі пала пар: улии институтта үгренче* (Тартылғы форма, 3-чі сырай, адалғы падеж), *кічиин ибдең ырах ыспинчабыс* (тартылғы форма, 3-чі сырай, көрімгі падеж).

Предмет тузалығ пілдірістер изафет пірігістерін пүдірерінде араласчалар: *улииның палазы* (тартылғы форма, 3-чі сырай, тартылғы падеж), *карандаштарның хызылы, күннің ізиин* (тартылғы форма, 3-чі сырай, адалғы падеж).

Хакас тілінде пілдірістер чарыт полчалар:

а) адалыстарны: *хуба чазы, чабыс чир, чылыг чил;*

б) адалыстардаң пүткен пілдірістерні: *узун азахтыг пызолар, чоон пастыг пугалар, сіліг өңніг чахайахтар;*

в) иділістерні: *Суг амыр, эрінчек ахча. Тоғыс чөптіг парчатхан. Хустар өңніг тапсасчатханнар. Оолах футбол чахсы ойнапча.*

Идер тоғыстар

Идер тоғыс 1. *Пирілген пілдірістернің пүткеннерін сығара пазыңар.*

Килкім, хызыл, пөзік, тылолығ, хысха, хара, узун, омас, ынағ, аалдағы, хатығ, пүүлгі, аархы, нымзах, өліг, ізіг, тудысхах, узаачы, тадылығ, өтіг, махачы, аални, тизік, чоғархы, хысха, чылбыраң, ічемни, чалаас, чалтырама, көдірілчек, аарлығ, чоохчыл

Идер тоғыс 2. *Хакас тілінең түрк тіліне тілбестеп, сөс пірігістерін пазып алыңар, олар таныхтазыннар:* 1) сырны, өөн; 2) тадиин; 3) материалны; 4) предметтің улиин, көрімін; 5) тусты; 6) кізі хылиин, оңдайын; 7) орынны. Пазыңар сағынып, пу пөліктерге сөс пірігістерін хоза пас салыңар.

Тадылығ помидор, хызыл чистек, көк талай, хысха пағ, пора хозан, тадылығ халас, чабыс тура, ағас тура, хақанғы хырыс-табыс, хылыхтығ кізі, чікім хайа, періңчек ипчі, чіке чол, тоғысчыл оолах, чалахай ууча, хуйаң үгүрсү, алтын чүстүк, аалдағы иб, тоғылах аях, чібек хур, пүүнгі үлүкүн.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. - 160 с.
3. Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.

– 417с.

4. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан 1948. – 124 с.
5. Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка. – Казань, 1903.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / под ред. Н. А. Баскакова, Н. З. Гаджиевой и др. М.: Наука, 1997. – 557 с.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / под ред. Е. А. Поцелуевского. М.: Наука, 1997. – 767 с.
8. Тараканова И.М. Словообразование имен существительных в хакасском языке (в сопоставительном аспекте). Абакан: Хакасское книжное издательство, 2008. — 174 с. — ISBN 978-5-7091-0381-8.
9. Тараканова (Чебочакова) И.М. Диминутивы в хакасском языке. Абакан: Изд-во ООО «Сервисный пункт», 2011. — 116 с. ISBN 978-5-906247-01-8
10. Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.
11. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтараква; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.